

Kapittel 4

Under overflaten. Følelser og forestillinger om overgangen mellom liv og død

---

Birgitta Haga Gripsrud og Ellen Ramvi

Spørsmålet vi vil forfølge i dette kapitlet, er: Hvordan kan vi skape rom for å uttrykke tanker og følelser rundt døden, og hva kjennetegner det som vanligvis blir liggende «under overflaten»? Vi baserer oss på et forskningsprosjekt¹ hvor vi har prøvd ut *visuell matrise*, en ny eksperimentell metode for datainnsamling i en gruppe (Liveng m.fl., 2017; Ramvi m.fl., 2019). I dette prosjektet brukte vi metoden for å utforske forestillinger rundt overganger i alderdommen.² Vi ville finne ut av hva en visuell matrise kunne avlede når det gjelder aspekter ved aldring som kan være krevende å snakke om fordi de er vanskelige å se for seg og å tåle, for både informanter og forskere. Det ble gjennomført tre matriser med tre ulike temaer i dette prosjektet: den første på overgangen fra liv til død, den andre på overgangen fra arbeidslivsdeltakelse til pensjonisttilværelse og den tredje på overgangen

fra normal mental funksjon til demens. I dette kapitlet vil vi rette oppmerksomheten mot den første matrisen, som dreide seg om forestillinger knyttet til overgangen mellom liv og død. Avslutningsvis vil vi komme inn på døden som en utfordring for helsepersonell og gi et frempek knyttet til visuell matrisers potensial som intervensjon for helsepersonell som konfronteres med liv-og-død-situasjoner i sitt daglige arbeid med pasienter og brukere.

Hvordan kan vi forske på det som er vanskelig å sette ord på?

En visuell matrise stimulerer deltakere til å sette ord på temaer og erfaringer som er vanskelige å snakke om, gjerne fordi de er kompliserte (se for eksempel Gripsrud m.fl., 2018b), eller fordi de vekker ubehagelige følelser (se for eksempel Ramvi m.fl., 2019; Liveng m.fl., 2017). Dødsangst og psykologisk forsvar mot dødsangst anses i psykoanalytisk teori som særlig formative aspekter i menneskets utvikling (Stolorow, 1973). Et intervju om døden vil derfor mest sannsynlig generere det den britiske psykososiale forskeren Wendy Hollway (2015) kaller for «rensliggjorte» og av-emosjonaliserte fortellinger, som gir «flate data». Det blir lett til at man ender med å gå rundt grøten, både for informant og forsker, når samtaletemaet er følelsesmessig brennhett. Det er altså en utfordring å få gode data på temaer som kan berøre subjektets indre konflikter, og hvor subjektet forsvarer seg ved å unngå eller fortrenge ubehagelige følelser som skaper angst, for eksempel gjennom å introdusere mer gjengse, stereotypiske eller overfladiske fortellinger heller enn å gå i seg selv. Derfor trengs det nye metodiske verktøy som kan hjelpe oss med å undersøke og forstå temaer som er særlig emosjonelt eller kognitivt utfordrende. I stedet for å stille en rekke direkte spørsmål til

deltakerne som i et intervju, bruker man i en visuell matrise billeduttrykk for å legge til rette for at de kan uttrykke sine frie assosiasjoner. Dette er i tråd med psykoanalytisk forståelse, som er et særlig relevant teoretisk perspektiv for å forstå menneskers «følelsmessige investeringer i en nåtidig sosial virkelighet» og de utfordringene det innebærer å forholde seg til endringer i livet knyttet til identitet eller tap (Cathy Urwin sitert i Hollway, 2015, s. 15, vår oversettelse). En visuell matrise virker gjennom å stimulere forestillingsevnen til den enkelte i en gruppe, slik at mer eller mindre ubevisste følelser, assosiasjoner og fantasier får komme til uttrykk og utgjør et slags felles tankegods. Matrisen søker seg med andre ord «under overflaten» (Clarke og Hoggett, 2009), som tittelen på vårt kapittel viser til. Et viktig poeng med denne psykososiale metoden er at den enkelte deltakers bidrag i en matrise ikke kun representerer vedkommendes individuelle ubevisste. Ettersom assosiasjoner og forestillinger som presenteres i en matrise, utvikles gjennom en felles prosess med flere aktører, er de forbundet med hverandre og involverer dermed også gruppens sosiale ubevisste (Mersky, 2019). Vi skal nå forsøke å illustrere hvordan dette kan se ut i praksis, ved å vise til hvordan en visuell matrise gjorde det mulig for en gruppe å skape felles forestillinger rundt overgangen mellom liv og død.

Prosjektet vårt om overganger i aldring var basert på delaktig forskning, i den forstand at vi var en gruppe skandinaviske og britiske forskere som skulle prøve ut metoden visuell matrise med oss selv som primærdeltakere, sammen med inviterte deltakere som hadde personlig eller profesjonell interesse for temaene. Som deltakende forskerne hadde vi ulike faglige bakgrunner innen samfunnsfag, helsefag og humaniora, men vi hadde en felles orientering inn mot såkalte psykososiale studier (*Psychosocial Studies*, se for eksempel Clarke og Hoggett, 2009; Hollway og Jefferson, 2000). Psykososiale studier utgjør et relativt ungt tverrfaglig og mangfoldig akademisk felt hvor det, kort sagt,

utforskes forståelsesmåter som ikke lar seg redusere til enten psykologiske eller sosiologiske forklaringer. Gjennom psykososiale tilnæringer, søker vi altså å utvikle kunnskap som kan bidra til å integrere «oppkonstruerte skiller mellom ‘individet’, ‘gruppen’, ‘kulturen’, ‘samfunnet’ eller ‘indre’ og ‘ytre’ verdener» (Hollway og Froggett, 2012: første avsnitt, vår oversettelse). Som psykososiale forskere ønsker vi å utvikle og ta i bruk nye metoder for å undersøke og forstå fenomener, erfaringer og praksiser som omfatter uløselige forbindelser mellom kulturelle og psykologiske prosesser (Urwin, 2009). Gripsrud m.fl. (2018b) har for eksempel utforsket kvinnebrystet som et spenningsfelt mellom kroppsliggjort og «inn-kulturert» (på engelsk *enculturated*) erfaring.

Når vi så har tilnærmet oss overgangen fra liv til død fra et psykososialt perspektiv og med en psykososial metode, har vi vært interessert i å utforske hvilke ulike historiske, kulturelle, politiske og vitenskapelige diskurser som trer frem i den visuelle matrisens erfaringsforankrede forestillinger.³ I matrisen var vi ni deltakere, inkludert forskergruppen. Tre av deltakerne hadde klinisk erfaring med døende pasienter. Aldersspennet var fra slutten av trettiårene til midten av syttiårene.

Denne visuelle matrisen bestod av tre deler. I den første delen valgte vi å bruke tegning som visuelt og sansebasert stimuli-materiale for å utløse assosiasjoner og bilder til vårt tema, overgangen mellom liv og død. I rommet vi brukte, lå det klar hvite ark, tegnestifter og tusjer. Den som skulle tilrettelegge matrisen, ba oss om å tegne noe, det som falt oss inn, som en første respons til temaet (les mer om bruk av tegning ved datainnsamling i Mersky, 2018). Etter dette satte vi oss på stoler som var plassert midt i rommet i et såkalt snøkrystallmønster (Froggett m.fl., 2015a). Plasseringen av stolene var nøye gjennomtenkt, og snøkrystallmønsteret gjorde at vi som deltakere lettere kunne unngå direkte blikk-kontakt og henvendelser til andre i

gruppen. Tanken bak en slik plassering er at man oppmuntrer til at deltakerne henvender seg til matrisen (gruppen) med sine assosiasjoner, og ikke snakker til hverandre som i en dialog. En visuell matrise kan ha én eller to tilretteleggere (på engelsk *facilitator*), avhengig av antall deltakere, som tilrettelegger for økten og har som oppgave å modellere den visuelle assosiasjonsprosessen for deltakerne. I vår matrise hadde vi én tilrettelegger som innledet ved å si følgende:

So welcome to this visual matrix on the theme of transitions in old age, transitions from life to death. The purpose of the matrix is to allow images that come to you, emotions associated to those images, to allow those images to arise, and if you feel it's appropriate, to express those images and those feelings and maybe associations to images and feelings, as they come, when you think it's appropriate. There is no turn taking. You say these things when you wish, when you think it's appropriate and, as the matrix continues you might find that there's a certain image or a certain association from someone else that triggers off another image or another association in you, so, you might then wish to express an image or a feeling or an association. These images can be any images. They might be mental images that spontaneously emerge, they might be memories of photographs, of film clips, they might be paintings, they might be any kind of image that emerges and that you feel that is appropriate for the moment to be expressed.

Tilretteleggeren oppmuntret oss til å føle at vi var til stede i matrisens her og nå. Dersom det oppstod en tendens til å underkjenne, argumentere mot eller rasjonalisere innhold eller ytringer i matrisen, ga tilretteleggeren et «korrektiv» ved å tilby en modellerende assosiasjon. Dette var for eksempel at tilretteleggeren fulgte opp en gryende meningsutveksling ved å si «Jeg ser for meg et bilde av...», eller «bildet av ... får meg

til å tenke på». Dermed kunne prosessen penses skånsomt tilbake i en frittflytende, ikke-dømmende, ikke-argumenterende og ikke-fortolkende modus. I stedet for at gruppen skulle havne i en meningsutveksling hvor målet var å overbevise noen om en argumentasjon, ble det tilrettelagt for at deltakernes ulike forestillinger og assosiasjoner kunne uttrykkes fritt og flettes sammen på en sånn måte at man utviklet et felles tankegods i matrisen heller enn å uttrykke personlige meninger om temaet. Dette felles tankegodset fremstod etter hvert i matrisen som kollasjer av tanker og følelser, eller det som kanskje mest presist kan kalles for «tankebilder» (Evang, 2007). Kollasjene med tankebilder inneholdt fortettede og følelsesintensive *meningsknuter* (Gripsrud m.fl., 2018b) – innviklede meningstråder som representerte levd erfaring, relasjoner, fantasier og symboler samt kulturelle objekter, praksiser og talemåter.

Andre del av matrisen fant sted etter en kort pause, hvor stolene ble flyttet i en halvsirkel. Denne ommøbleringen markerte skillet mellom den frie genererende assosiative prosessen og den reflekterende analytiske prosessen. Sammen laget matrisens tilrettelegger og vi som var matrisens deltakere nå et felles billedkart på bakgrunn av assosiasjonene i del én av matrisen. Det vi var ute etter i matrisens del to, var å lete etter mønster og sammenhenger mellom de løse meningstrådene del én hadde generert. Vi laget billedkartet ved å tegne og skrive på en tavle. Dette arbeidet etablerte rammen for forskergruppens videre arbeid i matrisens tredje del. Siden matrisen på overgangen mellom liv og død hadde en forskningshensikt, gjorde vi lydopptak av den, som senere ble transkribert slik at forskergruppen kunne analysere data i tekstform i etterkant av selve matrisen. Denne tredje og siste delen av prosessen baserte seg på forskergruppens tolkningspaneler, hvor vi alle arbeidet sammen med en dybdehermeneutisk, psykososial tilnærming for å analysere og fortolke *hva* som ble sagt, *hvordan* det ble sagt, og *hvorfor* det ble uttrykt

på denne måten i matrisens transkriberte data (se for eksempel Gripsrud m.fl., 2018a).

Følelser og forestillinger rundt overgangen mellom liv og død

Forskergruppen konstaterte tidlig i analyseprosessen at vi stod overfor et datasett som omfatter et mangfold av forestillinger knyttet til overgangen mellom liv og død, til tross for at det i starten ble uttalt at det følte umulig å se for seg døden. Åpningsreplikken i matrisen var nemlig «Jeg kan *ikke* forestille meg selv som døende eller som en død person» (i Liveng m.fl., 2017: 163, vår oversettelse). Uttalelsen reflekterte en emosjonell understrøm som rant gjennom denne matrisen: at døden *føles* utenkelig eller simpelthen *er* utenkelig, særlig ens egen død, men at det også er tøft å skulle se for seg et barns død, et selvmord, et dødsfall på grunn av en brå ulykke, eller til og med den døden som er et resultat av naturlig aldring. Uttalelsen sammenfaller også med en mer filosofisk forståelse av døden: «Døden kan forstås som en biologisk nødvendighet, men det betyr ikke, at den kan forstås følelsesmæssigt. Man ved, at døden vil indtræffe som en hændelse på et eller andet tidspunkt, men man kan ikke forstå eller opleve sin egen ikke-væren, idet forståelse er knyttet til eksistens» (Lindhardt og Hartling, 2019; se også Holmens kapittel 9 i denne boken). Matrisen måtte derfor finne andre veier, ut fra selvet, for å fremkalle forestillinger om døden.

Forestillinger som ble ytret tidlig i matrisen, var gjerne knyttet til deltakernes tegninger i stimuli-fasen. Her ble det trukket vekslers på arketyperiske symboler som gamle trær, og grunnleggende naturelementer som ild (brann, kremasjon) og vann (elver, fosser, hav). Med forestillingene om vann fulgte det assosiasjoner til foreldres sterke frykt for ikke å kunne redde sine barn fra

drukningsdøden. Deretter fulgte en *billedklynge* rundt bisettelser, det vil si en ansamling av flere forestillinger og assosiasjoner med tankebilder som lignet hverandre. En av deltakerne så for seg en scene, et krematorium hvor hun hadde tatt farvel med mange, og det merkelige i det å skulle forlate kisten stående i rommet. Hun ga uttrykk for at dette ga henne en vond følelse. Vi tolket det som at denne scenen uttrykte frykt – for den utydelige, men likevel konkrete og endelige atskillelsen fra den avdøde i kisten, men også en underliggende vag frykt for dødens mysterium. Denne vage frykten kan konkretiseres gjennom spørsmålene «når er det egentlig akseptabelt å forlate den avdøde?», og «hva vet vi egentlig om hva som skjer etter døden?». En mer urovekkende forestilling fulgte etter dette, og denne kombinerte bildene av vann og død. Det dreide seg om en noe uvanlig kjøretur fra en øy til fastlandet via en undersjøisk tunnel, med et lik om bord i bilen og «lukten, bilvindueene stod helt åpne, og [det bar] ned i dypet gjennom undervannstunnelen og [deretter] opp igjen til overflaten» (i Ramvi m.fl. 2019, s. 37, vår oversettelse). Selv om denne forestillingen hadde røtter i en konkret fortelling, tolket vi den som sterkt symbolsk i sine implisitte referanser til dåp og gjenfødelse gjennom vann, kombinert med sansesterke inntrykk av dødens realitet, nemlig lukten av, og den fysiske og nesten klaustrofobiske nærheten til, en død kropp, et lik der den biologiske nedbrytelsesprosessen har begynt.

Tankebilder av kirkegårder og gravsteder dukket stadig opp gjennom matrisen. Dette tolket vi som at kirkegården har en trøstende funksjon – den er et sted vi kommer tilbake til som et rotfeste for våre døde i livet. I vår vestlige kulturarv symboliserer kirkegården en felles skjebne gjennom generasjonene, et trygt sted å samles og minnes de døde. Også et viktoriansk gravsted ble nevnt med referanse til tidligere perioders brutale dødelighet: et «hjerteskjærende» minnesmerke over «en kvinne som hadde mistet seks barn og sin ektemann før hun selv døde»

(upublisert deltakersitat). En deltaker assosierte til et ordtak som var inskribert på en gravstøtte, og som ga ham en følelse av kontinuitet: «Der hvor du er, var jeg før» (i Liveng m.fl., 2017, s. 163, vår oversettelse), en variasjon over *Memento mori* (et ordtak fra latin som betyr «husk at du skal dø»). Her fremstod døden som en eksistensiell og reell skjebne vi alle deler. Gravskriften ble en påminner om et unektelig og vesentlig sosialt skille mellom livet og døden. Samtidig viser forestillingen til et mer tvetydig skille mellom «den avdødes formanende stemme fra graven» og gravinskripsjonen med sin brutale påminnelse om at også de døde en gang har levd, som oss.

Det oppstod en følelsesmessig intens billedklynge i matrisen rundt forestillinger om barn som dør, eller står i fare for å dø, som også overlappet med forestillinger knyttet til vann (se over). Denne klyngen var åpenbart følelsesladet, og det som kom opp, var særlig følelsen av skyld knyttet til forestillinger om ikke å kunne verne om livet ved å avverge et barns død. Man sier gjerne at det å miste et barn er noe av det verste man som forelder kan forestille seg – den mest ubarmhjertige døden. Men til tross for grusomheten som forbindes med å miste barn, ble tankebilder og assosiasjoner til dette temaet altså gjentatt i denne matrisen flere ganger. Dette kan også tolkes som noe mer følelsesmessig tvetydig enn som uttrykk for skyld. På den ene siden illustrerer denne billedklyngen at matrisen gjorde det mulig å symbolisere selv de verste scenarier – og disse inkluderte ikke bare fantasier, men reelle liv–død-situasjoner som deltakere hadde erfart som foreldre. På den andre siden er det mulig å forstå det slik at dette var en billedklynge som ga en viss «skrekkblandet fryd», ettersom deltakernes barn faktisk hadde overlevd de kritiske situasjonene. På denne måten kunne livet triumfere over døden i matrisen. Dermed fant kanskje deltakerne også en slags glede i å dele disse forestillingene, i takknemlig påminnelse om at det tross alt gikk godt til slutt. Denne narsissistiske livsgleden stod i

sterk kontrast til en annen assosiasjon til et fremmed barn – hvor en deltaker viste til det traumatiske synet av et barnelik, der bare barnets hånd kunne berøres av den sørgende moren. Resten av barnets kropp måtte dekkes til av et laken fordi den var så ille tilredt etter en katastrofal ulykke.

Selv mord ble bare nevnt to ganger. «Jeg følte det kanskje ville vært bedre å dø», sa en deltaker som assosierte til en vanskelig periode i livet, men dette ble først mottatt med en stillhet i gruppen, og deretter med en ytring om visuell tomhet: «som å gå inn i et kunstgalleri og så komme over et hvitt lerret» (sitater i Liveng m.fl., 2017, s. 164, vår oversettelse). To andre deltakere fulgte opp med beskrivelser av tomhet (*blankness* var det ordet som ble brukt på engelsk) – en tydelig indikasjon på at innholdet var for tabubelagt eller for smertefullt å forestille seg. Etter denne utvekslingen oppstod det en voldsom og tidvis grotesk billedklynge knyttet til døende eller avdøde dyr eller kjæledyr. Denne startet i en letthjertet modus, men endte i det motsatte, med en grusom følelse utløst av det å måtte ta livet av et skadet eller sykt dyr – en variasjon over et annet tema i matrisen, nemlig barmhjertighetsdrap. På dette tidspunktet virket det som om det var lettere for matrisen å forholde seg til overgangen mellom liv og død gjennom forestillinger om dyr enn å forholde seg til menneskers død. Vi tolket denne bemerkelsesverdige klyngen av dyreassosiasjoner som en symbolsk tematisering av et emosjonelt spenningsfelt mellom kjærlighet og aggresjon. Etter en stund med dyreassosiasjoner dukket det opp et bilde av «den legaliserte makt over døden» i en scene fra et sykehus hvor helsepersonellet ønsket å slutte å gi deltakerens mor livsforlengende «vann gjennom venene» (intravenøs væske) – men hvor datteren ikke kunne holde ut den grusomme tanken på å la «mor dø av tørst» (i Liveng m.fl., 2017, s. 164, vår oversettelse).

Alle religiøse tradisjoner har vært opptatt av dødens mysterium, og religion kan også sies å tjene til en forsoning med

(eller fornektelse av) døden, ettersom den kan love de fromme og troende et liv også etter døden. Klassiske religiøse riter og tradisjoner var likevel ikke gjennomgripende til stede i denne matrisen, utover den ene billedklyngen knyttet til kirkegårder og gravsteder. Der oppstod noen få, men tydelige allusjoner til religiøse eller kvasi-religiøse temaer. For eksempel assosier-te en av deltakerne til synet av en pieta-skulptur (*pietà* betyr fromhet og er en religiøs kunstsjanger med avbildninger av den sørgende Madonna som holder Jesu legeme i armene – se for øvrig også Thoresen, kapittel 5). I dette tilfellet dreide det seg om en bronseskulptur, formgitt av den tyske kunstneren Käthe Kollwitz, som har gjenskapt den hellige pieta i form av en ordi-nær morskikkelse. Hun sitter krumbøyd over sin falne soldat-sønn som ligger i fanget hennes, og holder ham i hånden. Moren omslutter den døde, avmagrede og sammenkrøkede sønnen med sin kropp og sine draperte klær. Verket bærer tittelen *Mutter mit totem Sohn* og inngår i en ladet, stedsspesifikk kontekst: et historisk minnesmonument over krigens og voldens ofre ved navn Neue Wache, på Unter den Linden i Berlin.⁴ Deltakeren beskrev hvordan skulpturen er plassert i en bygningsstruktur med et sirkulært hull i taket over skulpturen, som slipper lyset inn i dette mørke rommet, men som også gjør at regnet, som om det var himmelens tårer, faller ned over den sørgende morsskik-kelsen. Forestillingen om pieta kom som en slags speiling av en annen deltakers bilde av en voksen sønn som begikk selvmord og hans sørgende mor, som insisterte på å hente den døde søn-nens legeme selv og kjørte det hjem i sin egen bil, en reise som gikk over flere timer. Dette var altså den andre henvisningen til selvmord, som på sitt vis også bandt sammen forestillingene om foreldres skrekk og skyld over ikke å kunne beskytte sine barn, samtidig som den også kunne gjenkjennes i forestillingen om å kjøre i en undersjøisk tunnel med et stinkende lik i bilen. I matrisens sammenheng fremstod denne pietaen som et flertydig

sosiokulturelt symbol – ikke så tydelig forankret i tradisjonell kristen metaforikk, som gjerne vektlegger det håp og den trøst som kan finnes i troen på en gud og et liv etter døden. Kanskje virket Kollwitz' sekulariserte pieta mer som bærer av en slags «kulturell åndelighet» (Lavik og Braut, 2016 sitert i Ramvi m.fl., 2019, s. 33) og en følelsesmessig klangbunn. Her, i denne pietaen, var det særlig sorgens kraft som ga resonans i matrisen. Sorgen og fortvilelsen knyttet én mor sammen med millioner av andre mødre, som har betalt, og stadig må betale, dødens pris.

I mange av matrisens assosiasjoner ble døden *innbildet*⁵ (*imagined* på engelsk) som en basal, sanselig, følelsesladd, instinktiv og kroppsliggjort, til tider rå og avskyelig virkelighet. Døden, slik den fremstod i matrisen, var langt fra den kliniske diskursen som definerer død som hjerteslag og hjernebølger som flater ut og svinner hen. Snarere representerte matrisen døden gjennom en frodig sammenstilling av det personlige, relasjonelle og kulturelle. I fortolkingsprosessen så vi at overgangen mellom liv og død var forbundet med sterke følelser som frykt, sinne, skyld og tristhet, samtidig som døden også ble fremstilt som en kilde til fascinasjon, forundring og glede over livet.

«Når jeg tenker på livets slutt, så tenker jeg på livets begynnelse»

Vi vil nå gå litt mer i dybden på en bestemt forestilling i matrisen. Den utgjør både en konstellasjon og en kondensering av flere andre tankebilder i matrisen – og den oppstod omtrent midtveis i økten:

I drew the image of a, a foetus inside the mother's uterus – and I thought [...] about the kind of symbiotic togetherness of the start of life and complete loneliness at the end of life. [...] Um, it

makes me think of my, my grandmother, and I was actually there when she died, or had died, she was in the process of dying, and uh, the ambulance crew were trying to resuscitate her and then, when they didn't get anywhere she was put in the ambulance and they drove her to the hospital. And my mother and I followed the ambulance and, and saw her body in the hospital, it had been laid in a bed and it was very peaceful, and obviously she had only just died so there was sweat on her forehead, and I remember touching her forehead, and you know she had perspiration, and was so warm. It was a very beautiful and strange moment in my life (i Liveng m.fl., 2017, s. 164).

Dette stod i markant kontrast til mange andre forestillinger i matrisen, som viste mer splittede tanker og forestillinger knyttet til en skremmende, brå og mystisk død. Bestemoren er her omtalt som varmt til stede gjennom svetten på pannen sin, selv om hun er død. Svetten og den varme kroppen hennes forteller om at døden har vært en siste fysisk anstrengelse, og ikke en passivt fredelig innsovning. Samtidig utgjør varmen og svetten et bilde på at legemet avgir en menneskelig, kroppsliggjort tilstedeværelse selv etter døden, noe som er langt fra stereotypiske kulturelle forestillinger om «levende døde» som skrekkinnygende spektrale gjenferd eller forråtnede zombier. Forestillingen om den døde bestemoren viser at det ikke alltid er lett å si *når* eller *om* døden utgjør det siste øyeblikk – for døden er i seg selv en prosess. Det avgjørende øyeblikket «når ånden forlater kroppen», viser seg her som vanskelig å definere. Vi tolket det som at denne forestillingen utfordrer antagelser om eksistensiell ensomhet i døden i sin vektlegging av den generasjonelle kontinuiteten, og den kroppslige nærheten mellom de levende og den døde. Den viser at spørsmålene om *når* og *hvordan* døden inntreffer, ikke kun er objektive medisinske vurderinger, men også utgjør grunnleggende mellommenneskelige anliggender.⁶

Denne forestillingen, som refererer til både en deltakers stimuli-tegning og en biografisk scene, hadde en reparerende kraft i matrisen. Døden ble ikke noe fremmed og absolutt atskilt fra de levende. Døden fremstod snarere som en sammenkobling mellom en døende fysisk kropp og den psykiske virkeligheten for de pårørende som var til stede i dødsprosessen og rett etter at døden hadde inntruffet.

Forestillingen starter med en henvisning til livets begynnelse og et foster som er omgitt av vann i livmoren – en sameksistens ved starten av livet, og en ensomhet i døden. Slik etablerer denne deltakerens bidrag matrisens tema som både *en dualitet* mellom liv og død og *en sirkulær kobling* mellom starten og slutten av livet. Dette er en åpenbar kondensering av flere andre forestillinger i matrisen. I motsetning til spedbarnet som tas imot av fellesskapet i fødselen, blir den som dør, nådeløst utvist fra verden alene. Vi kan ikke bli med over til den andre siden. Likevel, eller kanskje nettopp på grunn av denne ensomheten i det å forlate verden, finnes det tradisjoner for å våke over de døende (se Thoresen, kapittel 5), hvor det legges stor vekt på at andre må være til stede som vitner og hjelpere i prosessen frem mot «dødsøyeblikket». Tanken på at noen mennesker faktisk dør alene på institusjoner fordi det er en krevende ressurs å sette inn heldøgnsvakt, vekker gjerne sterke reaksjoner og betraktes som en systemsvikt.⁷ Våking innebærer derimot at de levende holder om den døende – som livmoren en gang holder om fosteret i livets begynnelse, og som foreldre en gang har holdt om det forløste barnet etter fødselen. Dersom de levende *ikke* våker over prosessen, går de glipp av den døendes overgang – og dermed har ingen kunnet bevitne dødens forløp. Som forestillingen viser til, inneholder dødsforløpet de levendes separasjonsprosess fra den døende. Sirkelen i dette sentrale bildet etableres gjennom en symbolsk og konkret sammenheng mellom *liv-mor* og død, og generasjonsforbindelser mellom mor,

datter og bestemor. Det blir dermed også etablert en meget tydelig forbindelse til temaet vårt, overgangen mellom liv og død, gjennom at det vises til sameksistens mellom mor og barn i svangerskapet – en sammenstilling som skaper en påtakelig nærhet mellom de levende og den døde. Begynnelsen og slutten av livet overskrider den opprinnelige dualiteten i denne forestillingen og blir i stedet koblet sammen gjennom de to bildene. Dermed kan døden også forbindes med nytt liv – på en måte som gjør døden mindre grusom, men likevel skjer dette uten at man tyr konkret til religionens metafysikk. I psykoanalytikerne Melanie Kleins (1997) forståelse åpner denne forestillingen for at det er mulig å erfare døden fra den *depressive posisjon*, som innebærer at den ikke spaltes av fra erfaringen, men kan tåles følelsesmessig fordi den er *både* «strange and beautiful», og *både* trist og håpefull.

Et sentralt funn i matrisen på overgangen mellom liv og død var at ulike emosjonelle forestillinger om enkeltmenneskets død, som fortvilelse og atskillelse, ble knyttet nettopp til det håpet som ligger i generasjonenes kontinuitet. Et annet viktig funn var de arketypiske forestillingene som ble generert gjennom koblinger som fødsel-liv-død, mellom naturens elementer, sykluser og uforutsigbare krefter – aspekter ved menneskets eksistens i verden som fortsatt til en viss grad kan sies å være utenfor vår kontroll, til tross for at våre liv er tryggere enn noen gang og den vestlige populasjonens levealder har økt betraktelig gjennom modernitetens fremskritt (se Bråten, kapittel 2). Som vi har vist, ble det, gjennom matrisen, gradvis mulig å finne meningsfulle uttrykksformer for de sterke følelsene som knytter seg til døden, og som nok gjør at mange vegrer seg for å tenke på eller omtale den. Men hvordan kan vi egentlig forklare hva som skjer i en visuell matrise, metodologisk? Hvorfor og hvordan vil en matrise, som en psykososial metode, kunne gå «under overflaten» på et tema som døden?

Ytre og indre verdener i vekselvirkning

Visuell matrise er en metode som anerkjenner betydningen av det ubevisste i det psykososiale samspillet mellom menneskers liv, kultur og samfunn. Metoden har en særlig forbindelse til Melanie Kleins objektrelasjonsteori (Klein, 1997). Klein har bidratt til erkjennelsen av at «vi ikke bare lever i den ytre verden, men også i en indre, og at denne indre verdenen er like virkelig og har like stor betydning for våre liv som den ytre» (Stokkeland, 2011, s. iii). I psykososial forståelse vil vi særlig se på disse ytre og indre verdener som i en «kontinuerlig vekselvirkning» (Stokkeland, 2014, s. 7) – de er hele tiden gjensidig avhengige av hverandre og virker på hverandre, og denne vekselvirkningen farger vår oppfatning av virkeligheten, oss selv og hverandre.

I vårt prosjekt gjorde matrisen det mulig å se for seg, sette ord på og tenke om følelsesmessige aspekter ved overgangen til døden som ellers lett kunne forblitt uartikulert. I psykoanalytisk teori forstår man følelser som «uløselig relatert til psykiske representasjoner» som for eksempel drømmer, og symboliseringsevnen, som vil si den indre evnen vi har til å representere ideer, ønsker eller konflikter samt minner og ubevisste fantasier (Stänicke m.fl., 2013, s. 776). Menneskesinnet «opererer på basis av emosjonelle erfaringer i livet ved å gi dem en representasjon gjennom symboldannelse som gjør det mulig å tenke om disse erfaringene» (Meltzer og Williams, 1988, s. xiii, vår oversettelse). Følelser gir altså ikke mening i seg selv; de må finne en form gjennom symbolisering. Mennesket symboliserer og erkjenner virkeligheten gjennom tankebilder (forestillingsevnen) og begreper (evnen til å uttrykke seg gjennom språket). Forestillingsevnen utgjør sånn sett en basal psykologisk funksjon, like grunnleggende som kroppens sanseinntrykk (Lothane, 2007). Det er disse erfaringsdimensjonene en visuell matrise taler til og iverksetter, ved å appellere til deltakernes billedlige forestillingsevne (Froggett m.fl., 2015a) eller «seeing with the mind's eye»

(Froggett m.fl., 2018). Det psykososiale samspillet mellom ytre og indre verdener kommer først til uttrykk gjennom deltakernes tankebilder (forestillinger), som uttrykkes verbalt (språklig) til matrisen. I en visuell matrise er det visuelle viktig på to måter. For det første bruker man gjerne konkrete fysiske bilder (billedkunst, fotografier) som et stimuli-materiale (eller virkemiddel) for å få assosiasjoner i sving ved starten av en matrise. For det andre appellerer metoden til deltakernes mentale forestillingssevne – og forestillingsevnen er i sin natur nettopp *billedlig*, noe som kommer tydeligere til uttrykk i det engelske begrepet *imagination*. Forestillingsevnen er, kort sagt, den mentale kapasiteten vi har til å skape eller hente frem bilder, fornemmelser, fantasier, ideer, følelser og minner – som ikke nødvendigvis er resultat av direkte sanseinntrykk. Forutsetningen for at en visuell matrise kan sette i gang deltakernes forestillingsevne, vil vi forklare i det som følger.

Matrisen som rommer og beskytter

Tre grunnleggende metodologiske prinsipper ligger bak en vel-fungerende visuell matrise (se også Ramvi m.fl., 2019). Det første prinsippet er at matrisen utvikler og rommer (på engelsk *contains*) tankebilder, følelser og ideer i gruppen. Ordet «matrise» kommer fra det latinske *matrix* og bærer i dag ulike meninger innen for eksempel biologi, matematikk, IT, elektronikk, geologi, kjemi og arkeologi. I oldtiden var *matrix* knyttet til betydningen «mor» (*mater* på latin) og «livmor». Livmor-betydningen har en metaforisk relevans for vår psykososiale tilnærming, i og med at matrisen kan sies å utgjøre en «beskyttende beholder» som rommer og nærer deltakernes følelser og tanker – og lar disse utvikle seg til de er modne for «forløsning» og kan uttrykkes i gruppen. Tryggheten som skapes i matrisen av dem som tilrettelegger for den, virker avgjørende for kvaliteten i den

assosiasjonsprosessen som settes i gang. Dette forutsetter, som tidligere nevnt, at man unngår å sette i gang et sosialt samspill der deltakerne støtter, oppmuntrer eller argumenterer med hverandre, ettersom slike gruppedynamikker vil forstyrre den frie assosiasjonsprosessen.

Det andre prinsippet som ligger til grunn for en virksom visuell matrise, er nettopp at den tilrettelegger for assosiativ tenking. Dette innebærer at forestillinger, tankebilder, ideer, minner og følelser som utløses av temaet for matrisen, eller det som andre deltakere har sagt, får lov til å oppstå fritt og finne uttrykk underveis. En slik prosess forutsetter at deltakerne klarer å unngå å blokkere eller rasjonalisere uttrykk når de oppstår, for eksempel gjennom å forklare, forsvare eller diskutere en forestilling som blir presentert. Som deltaker i en visuell matrise bidrar man med sine egne frie assosiasjoner.⁸ Men samtidig blir man også utsatt for det den polskamerikanske psykiateren og psykoanalytikeren Zvi Lothane (2007, s. 152) kaller gjensidig eller gjengjeldende frie assosiasjoner («reciprocal free association») fra de andre deltakerne i matrisen som «svarer» på det som blir lagt frem. På denne måten utgjør visuell matrise en psyko-sosial metode som kan tilrettelegge for en dynamisk og dialektisk veksling mellom individ og gruppe. Resultatene fra en visuell matrise er derfor ikke beroende på enkeltpersoners bidrag, men skapes i og eies av matrisen.

Det tredje prinsippet som ligger til grunn for virksomheten i en visuell matrise, er begrepet *reverie* (Bion, 1962) – beskrivende for en mental tilstand som minner om våken drømming. *Reverie* anses som et vilkår for at assosiativ tenking i det hele tatt kan finne sted. Men begrepet innebærer også noe mer enn drømming, siden det ligger nær opp til det som i psykoanalytisk tradisjon kalles *frittflytende oppmerksomhet*, en form for ikke-forutinntatt lytting eller tilstedeværelse hvor man gjør seg mottakelig for den andres følelser. Prototypen for *reverie* er den

rolig oppmerksomme, åpne og ufokuserte tilstanden en mor må være i for å kunne oppfatte og leve seg inn i, og derved fortolke og svare på, spedbarnets behov. *Reverie* omfatter altså en tilstand av mottakelighet for følelser og frustrasjoner, og denne tilstanden gir grunnlag for å skape et miljø hvor vanskelige og komplekse følelser kan bli møtt og håndtert og gitt tilbake til avsenderen i en fordøyelig form (den mottakelige sinnstilstand som preger *containment*, som dette kalles, er også beskrevet i kapittel 1 og 3). I en visuell matrise kan *reverie* lede til en strøm av følelsesladete tankebilder, minner og ideer innad i gruppen. Assosiasjoner og forestillinger står nærmest i kø hos den enkelte deltaker dersom matrisen blir til det den britiske psykoanalytikeren Wilfred Bion kaller en «container», det vil si at den rommer følelsene som vokser frem i gruppen, og tilrettelegger for at de skal kunne finne sine former og uttrykk. Det typiske «språket» i en visuell matrise er derfor både erfaringsnært og metaforisk.

Symbolisering og desymbolisering av overgangen mellom liv og død

Når det gjaldt dynamikken i matrisen på overgangen mellom liv og død, fant vi at den vekslet mellom to modi. En modus var «desymbolisering» (Stänicke m.fl., 2013, s. 778), det vil si en manglende forestillingsevne på grunn av en sterk angst knyttet til at døden er grusom og truende. Derfor ble det til tider vanskelig å tenke i matrisen, slik det for eksempel kom til uttrykk gjennom tomhet av bilder og forestillinger da en deltaker nevnte selvmord. En motsatt modus var evnen til symbolisering, hvor matrisen maktet å tenke gjennom følelser og gi form og mening til smertefulle erfaringer gjennom rommende samhandling og samskaping i matrisen. Altså så vi i matrisen en veksling mellom et psykologisk forsvar mot utfordringer knyttet til døden

(som dødsangst og traumatiske opplevelser) og en mer realistisk tilnærming hvor døden var merkbart til stede, men ikke på en skremmende eller overveldende måte.

Som forskere har vi konkludert med at metoden lykkes i å gjøre tilgjengelig ulike aspekter ved døden som det er vanskelig å sette ord på, og som det derfor vanligvis ikke snakkes mye om (Ramvi m.fl., 2019). Siden de psykoanalytiske prinsippene som utgjør metodens bærebjelker (å kunne romme gjennom *containment*, å tilrettelegge for assosiativ tenking, og *reverie*), gjorde seg virksomme i matrisen, ble det åpnet opp for å tenke sammen om dette emosjonelt og eksistensielt utfordrende temaet. Vår vurdering er at funnene våre er representative utover den lille gruppen av individer vi var under selve matrisen, ettersom de speiler en bred psykososial kunnskap om forholdet mellom livet og døden.

Før vi går mot avslutningen av dette kapitlet, kan det være nyttig å tenke litt over hvilken samfunnsmessig sammenheng overgangen mellom liv og død inngår i. De nordiske velferdsstatene, som er basert på sosialdemokratiske verdier, har svart på samfunnsutfordringen knyttet til en aldrende befolkning med økt omsorgsbehov med holdningsendringer og nyliberale politiske føringer (Liveng m.fl., 2017). Det nye politiske omsorgs-etoset (*etos* henspiller på retorisk virkemiddel, moralsk oppfatning og kulturelt særpreg) vektlegger gjerne effektivitet (Wrede og Henriksson, 2008) og autonomi. Politiske og kulturelle diskurser i vår del av verden fremmer i økende grad et splittet syn på alderdom som *enten* det å være ved god helse, ressurssterk, selvstendig og aktiv *eller* det å være syk, avhengig og få dårligere helse (Grenier, 2012). I motsetning til de politiske helse- og omsorgsdiskursene som vektlegger selvstendighet som den ypperste evne og verdi for eldre mennesker, viste vårt prosjekt om overganger i aldring at de sterkeste forestillingene i matrisene var knyttet til dypt mellommenneskelige *sammenhenger* mellom individets endelighet og generasjonenes kontinuitet,

mellom barn og foreldre, og mellom levende og døde (Liveng m.fl., 2017). Dualistiske meningstemaer som ble særlig aktualisert i matrisen, var *håp og fortvilelse*, *atskilthet og forbindelse* – funn som tydelig utfordrer det rådende og splittede velferds-politiske omsorgs-etoset for aldring og livets slutt.

Visuell matrise ga tilgang til en rik forestillingsverden som i en akademisk sammenheng kanskje kan sies å utvide og utfordre selve grenseoppgangene mellom kunst, kultur og vitenskap (se også Gripsrud m.fl., 2018). Samtidig utfordret og utvidet den visuelle matrisen også våre egne personlige oppfatninger og erfaringer knyttet til overgangen mellom liv og død. Dette har fått oss til å reflektere over om metoden kan tenkes å ha en overføringsverdi for helsepersonell som arbeider i skjæringspunktet mellom liv og død, men som sjelden får anledning til, eller orker, å sette ord på disse erfaringene (se også kapittel 1 og 3).

Døden som utfordring for helsepersonell

«There's a line between them [dying and dead patients] and I, because I don't want to die.»

(deltakersitat i Ramvi m.fl., 2019, s. 39)

Denne uttalelsen kom tidlig i den visuelle matrisen på overgangen mellom liv og død. Den kom fra en deltaker som hadde arbeidet med døende og beskrev sitt profesjonelle forhold til disse pasientene. Ellen Ramvi og Marta Høyland Lavik går i kapittel 1 i denne boka inn på hvordan helsepersonell forholder seg til det å skulle kommunisere med beboere på sykehjem og deres pårørende om personlige og eksistensielle tanker, følelser og spørsmål knyttet til døden. Tausheten de beskriver, er rungende. I deres intervju-undersøkelse forteller helsepersonell at de vil avlede beboerne vekk fra heller enn å åpne opp for slike

samtaler. En slik taushet er også hovedtemaet for Ramvi og Gripsruds (2017) drøfting av den bemerkelsesverdige fortienelsen av døden blant helsepersonell i en norsk kontekst. Forfatterne forbinder tausheten med et tilsynelatende paradoks i samtidskulturen. Dette paradokset dreier seg om at døden stadig italesettes og iscenesettes i kulturen (se også innledningskapitlet), mens det samtidig er få tegn å spore på «den nye åpenheten» hos helsepersonell og i institusjoner som daglig er involvert i pasienters liv-og-død-situasjoner. I sin artikkel vektlegger en gruppe svenske forskere behovet for «endringer i innhold og omfang av omsorg for eldre mennesker på en måte som visualiserer døden som en prosess som krever oppmerksomhet før selve dødsøyeblikket» (Österlind m.fl., 2011, s. 540, vår oversettelse). Dette forutsetter en alternativ samtaleform (eller diskurs) hvor døden ikke avledes og ties i hjel, men heller synliggjøres, slik at livet også kan åpnes for å favne dødens realitet og det spektrum av følelser som måtte knytte seg til den (ibid.). For å kunne iverksette en slik omsorgsreform er man avhengig av at helsepersonell har kapasitet til det sykepleier Ellen Lykke Trier (2016) kaller «modig nærvær» overfor pasienter og pårørende ved livets slutt (se også Thorup m.fl., 2012). Ramvi og Lavik (kapittel 1) etterlyser på sin side en mulighet for å romme helsepersonells egne erfaringer og følelser knyttet til døden, slik at de i sin tur kan klare å vise større åpenhet for de følelser og tanker eldre mennesker som står foran døden, måtte ha. Som kapitlet vårt viser, er visuell matrise en metode som nettopp åpnet opp for tanker og følelser rundt «døden som en prosess» (Österlind m.fl., 2011). Så vi spør: Kan en visuell matrise tenkes også å kunne «romme» (eller gi *containment* for) emosjonelle erfaringer for helsepersonell som arbeider med døende?

Våre funn tyder på at det kan ligge et potensial her: Ved at deltakerne får uttrykke sine forestillinger på bakgrunn av assosiasjoner og ubevisste fantasier, kan metoden gjøre det mulig for

dem å reflektere over temaer som er komplekse, vanskelige og smertefulle. Mange sier gjerne om slike temaer at «jeg orker ikke tenke på det». Døden er selve kroneksemplet på et slikt tema, siden den utfordrer oss så sterkt. Eksistensialfilosofisk er det likevel slik at vi kanskje bør prøve å trosse den sterke ulysten mot å tenke over døden, ettersom det gradvis å utsette seg for døden som tema kan føre til økt bevissthet og selvforståelse (Yalom, 2008, se også Holmen i kapittel 9). Avslutningsvis vil vi derfor si noe om hvorfor det kan være nyttig å sette ord på det som er vanskelig eller vondt å forholde seg til når det gjelder døden, med vekt på helsepersonell som ofte har ansvar for mennesker ved livets slutt.

Helsepersonells arbeid med pasienter og brukere er «affektivt arbeid» (Hjort, 2012): både relasjonsintensivt og psykososialt komplekst, ettersom det medieres av og i mellommenneskelige, institusjonelle, kulturelle og samfunnsmessige sammenhenger (se også kapittel 1 og 3). Det å kunne utvikle sin profesjonalitet i relasjonen med pasient og bruker utgjør en nøkkelkompetanse for helsepersonell. De må gå inn for å bygge virkningsfulle terapeutiske relasjoner, ettersom de som helsepersonell har en formell «plikt til å gi omsorg» til andre (Foster, 2001). I omsorgsykker innebærer det å være profesjonell at man bruker seg selv som et redskap i relasjonsarbeidet (Froggett m.fl., 2015b). Faren er at det å bruke seg selv over tid, gjennom for eksempel empatisk innlevelse med stadig nye pasienter/brukere, kan være følelsesmessig utfordrende og utmattende for den profesjonelle selv. Profesjonelle omsorgsarbeidere, som helsepersonell, har derfor økt risiko for å utvikle utbrenthet, medfølelsestrøtthet og sekundærtraumatisering (se for eksempel Skovholt og Trotter-Mathison, 2016). I vår forskergruppe ved Universitetet i Stavanger har vi vært spesielt opptatt av hva det gjør med helsepersonell å arbeide med mennesker i liv-og-død-situasjoner og det å gi omsorg til døende. Vi har også vært opptatt av

hvilke muligheter som finnes på arbeidsplassen for å hjelpe den profesjonelle helsearbeideren med å bearbeide sterke inntrykk, følelser og opplevelser knyttet til døden. Det er ikke uvanlig at ønsket om å redde og verne om liv er en motiverende drivkraft for helsepersonell. En klisje, som nok har noen sannhetens røtter i den biomedisinske virkeligheten, er at døden i så måte utgjør et slags nederlag og dermed har lav faglig prestisje, i og med at den representerer et definitivt endepunkt hvor det ikke er noe mer kurativt som kan gjøres fra helsepersonellens side. Konkrete dødssituasjoner kan være emosjonelt utfordrende på grunn av sin uforutsigbarhet. De kan være akutte eller langdryge, innforståtte eller dramatiske, fredelige eller gjenstridige, forsonte eller dødsfornektende – og kan veksle mellom ulike modi i ett og samme dødsforløp. Denne uforutsigbarheten gjør det vanskelig for helsepersonell å forberede seg følelsesmessig på hva som er i vente når en pasient ligger for døden. Til tross for at døden åpenbart er utfordrende for helsepersonell, er det sjelden at det snakkes om skjellsettende opplevelser av døden på jobb (Ramvi og Gripsrud, 2017; Ådland og Ramvi, 2016).

Vi anerkjenner at det *er* vanskelig å snakke om døden fordi den utfordrer oss så sterkt, både personlig og profesjonelt. Noen aspekter ved døden er så mektige at de kan overkjøre vår evne til å tenke i det hele tatt, og lar seg derfor ikke uttrykke (Ramvi m.fl., 2019). Den britiske dødssosiologen Tony Walter har ytret seg kritisk til det han oppfatter som et «moralisk korstog» som forfekter egenverdien av det å snakke om døden (2017, s. 24), og mener at det finnes lite vitenskapelig belegg for å påstå at dette er til hjelp for noen. Innenfor vår psykoanalytiske forståelseshorisont finnes det derimot betydelig teoretisk og klinisk belegg for å si noe om verdien av det å kunne sette ord på sterke følelser som angst, og ikke minst, traumatiske opplevelser. Ved at man italesetter traumatiske opplevelser overfor en annen (eller andre), kan følelser finne en form, symboliseres og få mening

gjennom språket. Psykolog Erik Stänicke med flere (2013) har påpekt hvordan «[s]ymbolisering og desymbolisering er prosesser relatert til psykisk integrering, eller mangel på integrering, av affektive-kroppslige erfaringer gjennom dannelse av mentale symboler» (s. 778). Når sterke opplevelser forblir på et kroppslig følelsesnivå (desymbolisert), og de ikke blir integrert og heller ikke blir satt ord på (symbolisert), kan man verken bearbeide følelsene eller «lære av erfaringen» (Bion, 1962). Vi vil derfor påstå at det er et urovekkende symptom at «Death at work» (Moen, 2018) – i dobbel betydning – ikke snakkes om blant profesjonelle i helsesektoren, ettersom vi vet at opplevelsene deres i møtet med døden i arbeidet er meget sterke og grenseutfordrende (se også Ådland m.fl., 2019).

Som forskere har vi merket oss hvordan kvalitative metoder har et «considerable potential for the discovery of processes and problems of professional practice» (Dausien m.fl., 2008, se også Gripsrud m.fl., 2018a). Visuell matrise er et eksempel på en kvalitativ metode som er blitt utviklet i forskningsøyemed, men som vi mener kan være noe mer enn et verktøy for vitenskapelig datainnsamling. Dette har sin erfaringsbakgrunn i at vi som deltakende forskere i to ulike prosjekter har vært slått av hvor sterkt og uventet opplevelsen av å delta i en visuell matrise har virket inn på oss personlig. Temaer, forestillinger og følelsesmessige aspekter ved matrisen har fortsatt å virke i oss lenge etter at matrisen ble gjennomført. Vi avrunder derfor dette kapitlet med å løfte frem vårt inntrykk av metodens potensial for leg-bruk, utenfor forskningssammenheng, og utenfor det terapeutiske rom, og spør: Kan en visuell matrise gi følelsesmessig *containment* og fordøyelse av ubehag, ubearbejdede traumer og angst som vi vet at helsepersonell opplever ved å være tett på døden? Dersom den visuelle matrisen åpner for å uttrykke følelser og tanker i arbeidet med døende og avdøde, kan den også tenkes brukt som en nødvendig intervensjon for helsepersonells

reflekterende praksis og læring av erfaring, på bakgrunn av den tausheten som karakteriserer praksisfeltet. Psykoanalytisk teori sier noe om hvordan angstskapende tanker og erfaringer kan føre til psykologisk forsvar (for eksempel gjennom ubevisste strategier som unnvikelse, benekting, splitting og projeksjon av egne følelser over på andre). Men med sitt utgangspunkt i terapeutisk praksis, kaster psykoanalysen også lys over hvordan nettopp slike truende tanker og erfaringer kan omformes og integreres i selvet gjennom symbolisering. Symbolisering skjer gjennom assosiasjoner, *containment* og visualisering: «indre» prosesser som også trekker veksler på «ytre» sosiokulturelle meninger og diskurser som sirkulerer ellers i samfunnet (Ramvi m.fl., 2019). Funnene fra vårt prosjekt på overganger i aldring viser hvordan en visuell matrise overkom individets trang til avverge mot døden, ved å skape rom for og gi form til en rekke kollektive tanker og følelser som ellers ville blitt liggende «under overflaten». Et neste skritt kan derfor bli å utforske om metoden har en konkret overføringsverdi til understøttelse av profesjonelles reflekterende praksis i møtet med døden på arbeidet.

Noter

- 1 Visual Matrix-metodens grunnriss ble utarbeidet av de britiske forskerne Julian Manley og Lynn Froggett, ved The Psychosocial Research Unit ved universitetet i Central Lancashire i Storbritannia. Denne forskergruppen har lang og bred erfaring med utvikling av intervensjoner og kreative forskningsmetoder i skjæringspunktet mellom humaniora, samfunnsvitenskap, helse- og sosialarbeid. Forskergruppen Profesjonelle relasjoner i velferdsyrker ved Universitetet i Stavanger, som forfatterne av dette kapitlet tilhører, har i flere år samarbeidet med miljøet i Lancashire og var derfor tidlig ute med å prøve ut metoden i Stavanger våren 2014 – da knyttet til psykososiale forestillinger rundt kvinnebrystet (se Gripsrud m.fl., 2018b).

- 2 Prosjektet het «Exploring Transitions in Old Age through a Visual Matrix» (2014–2015) og ble gjennomført sammen med kollegaer fra Roskilde Universitet (RUC) i Danmark og våre nevnte britiske kollegaer. Prosjektet ble finansiert av Nordisk samarbeidsnemnd for humanistisk og samfunnsvitenskapelig forskning (NOS-HS). Prosjektleder: Ellen Ramvi. Forskere: Lynn Froggett, Birgitta Haga Gripsrud, Wendy Holloway, Åse Lading, Anne Liveng og Julian Manley.
- 3 Dersom du er nysgjerrig på hvordan en visuell matrise arter seg, finnes det en engelskspråklig YouTube-video som viser hvordan metoden ble brukt for å fremkalle assosiasjoner hos et publikum som var til stede på en kunstutstilling (The Psychosocial Research Unit, 2015).
- 4 Den kulturhistoriske, kontekstuelle og personlige sammenhengen dette tyske monumentet inngår i, gjør verket svært symboltungt. Kunstneren Kollwitz mistet sin egen sønn Peter under første verdenskrig, og sitt barnebarn Peter under andre verdenskrig. Hun begynte arbeidet med *Mutter mit totem Sohn* i 1937. Skulpturen ble siden støpt om i større format til Neue Wache-monumentet, hvor den er plassert over graven til en ukjent soldat og et ukjent offer fra konsentrasjonsleirene. Av hensyn til stringens i dataanalysen har vi i fortolkningen valgt å forholde oss kun til de aspektene ved dette monumentet som ble fremstilt, eller hintet til, i selve matrisen.
- 5 Vi velger å bruke begrepet *innbildning* for å omsette den visuelle klangen i det engelske *imagined* – gjenkjennelig også i det norske ordet *innbilning* – som har røtter til det tyske *einbilden*. Takk til vår korrekturleser for etymologiske innspill som forankrer det norske begrepet.
- 6 Biologisk sett går det visstnok heller ikke noe skarpt skille mellom liv og død, og overgangen anses derfor mer som et kontinuum (Lindhardt og Hartling, 2019), et fenomen som kanskje kan sies å utgjøre en slags «taus kunnskap» også i medisinen.
- 7 I dokumentaren *Helene sjekker inn på hospice* (NRK1, 2019) er et videokamera på stativ den eneste tilstedeværelsen som våker over Dag i hans dødsøyeblikk på Hospice Lovisenberg. Kameraet fanget en scene av hvordan det er å dø alene. Scenen vakte sterke reaksjoner hos våre helsefaglige kollegaer.

- 8 Frie assosiasjoner, også kalt «frie innfall», ble innført av Sigmund Freud som en grunnleggende metode i psykoanalytisk praksis. I det terapeutiske rommet oppmuntres analysanden (pasienten) til «å la forestillinger, tanker, minner, bilder og lignende melde seg fritt i bevisstheden, uten forsøk på viljemessig styring, sensur eller kontroll, men heller 'la tankene drive', som i dagdrøm eller idéflukt» (Skre, 2018). På denne måten kan aspekter ved det ubevisste komme til overflaten og dermed danne grunnlag for fortolkning.

Litteratur

- Bion, W.R. (1962). *Learning from Experience*. Nortvale: Jason Aronson.
- Clarke, S. og Hoggett, P. (2009). *Researching Beneath the Surface: Psycho-Social Research Methods in Practice*. London: Karnac.
- Dausien, B.; Hanses, A.; Inowlocki, L. og Riemann, G. (2008). «The analysis of professional practice, the self-reflection of practitioners, and their way of doing things. Resources of biography analysis and other interpretative approaches». *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 9(1). DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-9.1.312>.
- Evang, A. (2007). *Tankebilder. Hjerne, følelser og styring*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- Foster, A. (2001). «The duty to care and the need to split». *Journal of Social Work Practice*, 15(1), s. 81–90.
- Froggett, L.; Manley, J. og Roy, A. (2015a). «The visual matrix method: imagery and affect in a group-based research setting». *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 14(3). DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-16.3.2308>.
- Froggett, L.; Ramvi, E. og Davies, L. (2015b). «Thinking from Experience in Psychosocial Practice: Reclaiming and Teaching 'Use of Self'». *Journal of Social Work Practice: Psychotherapeutic Approaches in Health, Welfare and the Community*, 29(2), s. 133–150.
- Froggett, L.; Manley, J.; Smith, M. og Roy, A. (2018). *Social Work and the Visual Imagination: Seeing with the Mind's Eye*. London: Routledge.

- Grenier, A. (2012). *Transitions and the Lifecourse: Challenging the Constructions of «Growing Old»*. Bristol: Bristol University Press.
- Gripsrud, B.H.; Mellon, K. og Ramvi, E. (2018a). «Depth-hermeneutics: a psychosocial approach to facilitate teachers' reflective practice?». *Reflective Practice*, 19(5), s. 638–652.
- Gripsrud, B.H.; Ramvi, E.; Froggett, L.; Hellstrand, I. og Manley, J. (2018b). «Psychosocial and Symbolic Dimensions of the Breast Explored through a Visual Matrix». *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 26(3), s. 210–229.
- Hjort, K. (2012). *Det affektive arbejde*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Hollway, W. (2015). *Knowing Mothers: Researching Maternal Identity Change*. Basingstoke: Pallgrave Macmillan.
- Hollway, W. og Froggett, L. (2012). «Researching in-between subjective experience and reality». *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 13(3). DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-13.3.1899>.
- Hollway, W. og Jefferson, T. (2000). *Doing Qualitative Research Differently: Free Association, Narrative and the Interview Method*. London: Sage.
- Klein, M. (1997). *Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963*. London: Vintage Books.
- Lindhardt, J. og Hartling, O. (2019). «Død». *Den Store Danske Encyklopædi*, Gyldendal. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=67683> (Hentet 14. februar 2019).
- Liveng, A.; Ramvi, E.; Froggett, L.; Manley, J.; Hollway, W.; Lading, Å. og Gripsrud, B.H. (2017). «Imagining transitions in old age through the visual matrix method: thinking about what is hard to bear». *Journal of Social Work Practice*, 31(2), s. 155–170.
- Lothane, Z. (2007). «Imagination as reciprocal process and its role in the psychoanalytic situation». *International Forum of Psychoanalysis*, 16(3), s. 152–163.
- Meltzer, D. og Williams, M.H. (1988). *The Apprehension of Beauty: The Role of aesthetic Conflict in Development and Violence*. Strath Tay: The Clunie Press.
- Mersky, R.R. (2018). «Social dream-drawing: 'Drawing brings the inside out'». I: Long, S. (red.). *Socioanalytic Methods: Discovering*

- the Hidden in Organisations and Social Systems*. London: Karnac, s. 153–178.
- Mersky, R.R. (2019). «An integrative theory of dreaming underlying social dreaming». I: Long, S. og Manley, J. (red.) *Social Dreaming: Philosophy, Research, Theory and Practice*. London: Routledge, s. 69–80.
- Moen, K. (2018). *Death at Work: Existential and Psychosocial Perspectives on End-of-Life-Care*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Österlind, J.; Hansebo, G.; Andersson, J.; Ternstedt, B.-M. og Hellström, I. (2011). «A discourse of silence: professional carers reasoning about death and dying in nursing homes». *Ageing and Society*, 31(4), s. 529–544.
- Ramvi, E. og Gripsrud, B.H. (2017). «Silence about encounters with dying among healthcare professionals in a society that ‘de-tabooises’ death». *International Practice Development Journal*, 7. Artikkel 9. DOI: <https://doi.org/10.19043/ipdj.7SP.009>.
- Ramvi, E.; Manley, J.; Froggett, L.; Liveng, A.; Lading, A.; Hollway, W. og Gripsrud, B.H. (2019). «The visual matrix method in a study of death and dying: Methodological reflections». *Psychoanalysis, Culture & Society*, 24(1), s. 31–52.
- Skovholt, T.M. og Trotter-Mathison, M. (2016). *The Resilient Practitioner: Burnout and Compassion Fatigue Prevention and Self-Care Strategies for the Helping Professions*. 3. utgave. London: Routledge.
- Skre, I. B. (2018). «Frie innfall». I *Store norske leksikon*. https://snl.no/frie_innfall (Hentet 1. august 2019).
- Stänicke, E.; Varvin, S. og Stänicke, L.I. (2013). «Følelser og pasientens subjektive opplevelse: Et psykoanalytisk perspektiv». *Tidsskrift for norsk psykologforening*, 50, s. 773–780.
- Stokkeland, J.M. (2011). *Å gi og å ta imot. Donald Meltzers psykoanalytiske tenkning i tradisjonen fra Melanie Klein og Wilfred Bion*. Doktorgradsavhandling. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Stokkeland, J.M. (2014). «Å gi slipp for å kunne ta imot. Om sorg, frihet, indre objekter og den terapeutiske situasjon». *Mellanrummet. Nordisk tidsskrift för barn- och ungdomspsykoterapi*, 31, s. 6–19.

- Stolorow, R.D. (1973). «Perspectives on death anxiety: A review». *Psychiatric Quarterly*, 47(4), s. 473–486.
- Thorup, C.B.; Rundqvist, E.; Roberts, C. og Delmar, C. (2012). «Care as a matter of courage: vulnerability, suffering and ethical formation in nursing care». *Scandinavian Journal of Caring Science*, 26(3), s. 427–435.
- Trier, E.L. (2016). «Møter døden med modig nærvær». *Sykepleien*, 7, s. 48–50.
- The Psychosocial Research Unit (2015). «The Visual Matrix». YouTube-video. <https://www.youtube.com/watch?v=rtHHtyof7Pg> (Hentet 4. juni 2019).
- Urwin, C. (2009). «Separation and changing identity in becoming a mother». I: Sclater, S.D.; Jones, D.W.; Price, H. og Yates, C. (red.) *Emotion: New Psychosocial Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Walter, T. (2017). *What Death Means Now: Thinking Critically about Dying and Grieving*. Bristol: Policy Press.
- Wrede, S. og Henriksson, L. (2008). *Care Work in Crisis: Reclaiming the Nordic Ethos of Care*. Lund: Studentlitteratur.
- Yalom, I.D. (2008). *Staring at the Sun: Overcoming the Terror of Death*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Ådland, A.K. og Ramvi, E. (2016). «'Døden snakker vi ikke om'. Sykepleieres opplevelse av møtet med døden i hjemmesykepleien». *Omsorg: Nordisk tidsskrift for palliativ medisin*, 33, s. 49–55.
- Ådland, A.K., Høyland, M.L., Gripsrud, B.H. og Ramvi, E. (2019). «Death and liminality: An ethnographic study of nursing home staff's experiences in an encounter with the dead body.» *Death Studies*. E-print. DOI: 10.1080/07481187.2019.1648343.

